

De Doopsgezinde kerk in Haarlem (1683)

Paula C. van der Heiden

Schuilkerken zijn per definitie verborgen gebouwen.* Voor de Doopsgezinde kerk in Haarlem, die het onderwerp van dit artikel vormt, geldt dat in bijzondere mate. Het bestaan van dit gebouw is aan de geschiedschrijving van de Nederlandse bouwkunst vrijwel volledig ontgaan.¹ Dit mag verbazing wekken omdat het gebouw voor de studie van de 17de-eeuwse kerkbouw niet zonder belang is: de bouwgeschiedenis van deze kerk is in de vorm van dertien oorspronkelijke bouwtekeningen en geschreven archivalia bijzonder goed gedocumenteerd.² Dit materiaal suggereert bovendien de betrokkenheid van de classicistische schilder Jan de Bray als architect bij de bouw van deze kerk.³

Bouwgeschiedenis

De geschiedenis van de Doopsgezinden wordt in de 17de eeuw gekenmerkt door talrijke theologische geschillen, die dikwijls scheidingen tot gevolg hadden. Zo leidde in 1662 een scheiding onder de Vlaamse Doopsgezinden in Haarlem tot het samengaan van een deel van hen met de meer gematigde Waterlanders. Deze vereniging vond plaats in 1672 en vormde de aanleiding tot de bouwplannen voor een nieuwe kerk, die in 1683 gerealiseerd zou worden (afb. 1).⁴

Als bouwplaats voor dit nieuwe gebouw werd een terrein bestemd, dat was gelegen tussen de huidige Grote Houtstraat, Peuzelaarsteeg, Frankestraat en Anegang. Omdat de Doopsgezinden geen officiële erkenning genoten, was men genood-

zaakt toestemming tot het bouwen van een kerk te vragen aan het Haarlems stadsbestuur. In verband met de aanstaande koop van een pand in de Peuzelaarsteeg werd een dergelijk verzoek aan het eind van het jaar 1673 bij het stadsbestuur ingediend, voorzien van een redengevende omschrijving: 'als dat haer tegenwoordige vergaderplaetse te cleyn wesende, om de toeoorders tot die gemeente behorende, gevoeglijk in te schikken...'.⁵

Als gevolg van de officieuze status van de Doopsgezinden mocht de nieuwe kerk niet aan de openbare weg worden gebouwd. Daardoor was men genoodzaakt voor de benodigde bouwgrond verscheidene panden in de omringende straten te kopen, wat in de eerste maanden van 1674 ook gebeurde.⁶

Het verloop van deze bouwvoorbereidingen is te volgen in het resolutieboek van de Doopsgezinde Gemeente.⁷ Op 11 maart van dat jaar vond een belangrijke vergadering plaats, waarin de bouwdatum werd vastgesteld op 1 mei 1675. Bovendien werden de gemeenteleden opgeroepen om 'bedaght te sijn op de Manieren en Wijsen hoe men best en bequamst sal bouwen', en 'om eenige personen te nomineeren tot den inkoop van materialen en bevordering vanden bou'. Inmiddels was ook het bouwterrein in kaart gebracht en lagen situatieschetsen ('grondt teyckeningen') voor iedereen ter inzage.⁸ Hoewel in december 1674 de bouwdatum met een jaar werd uitgesteld, bleek het ontwerpproces in de achterliggende maanden niet stilgelegen te hebben. Het resultaat hiervan was dat op 26 december een 'model' van de te bouwen kerk te bezichtigen was.⁹

In een aantal opzichten is de informatie uit het resolutieboek te summier. Zo worden voor het uitstel van de bouw geen redenen genoemd. Misschien waren alle grondtransacties nog niet afgerond, of waren de financiële middelen ontoereikend. Belangrijker echter is het feit, dat nergens gesproken wordt over een architect. Het bestaan van een model wijst er echter op, dat de Doopsgezinden wel een architect in de arm hadden genomen om het ontwerp van de kerk te leveren. Doorgaans ging aan de presentatie van een model een uitgebreid ontwerpproces met tekeningen vooraf, dat zonder de medewerking van een professionele architect ondenkbaar is.

Dat het inderdaad aan voldoende financiële middelen ontbrak, blijkt uit enkele resoluties voor het jaar 1676. Hierin werd de geplande bouwdatum van 1 mei 1676 nogmaals met een jaar uitgesteld. Ondertussen probeerde men fondsen te verwerven door intekening ('teyckeninge') onder de gemeen-

Afb. 1. De Doopsgezinde kerk, Haarlem (noordgevel), 1683 (foto auteur)

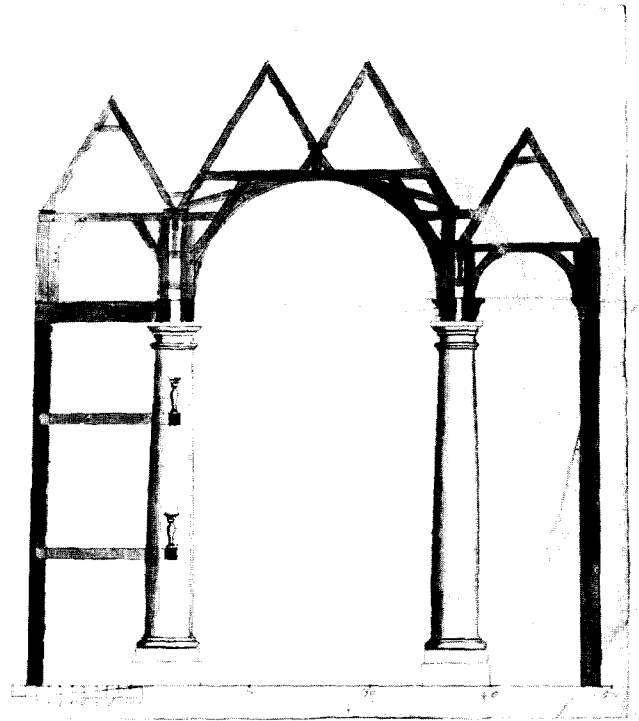
teleden, wat echter niet het gewenste resultaat had.¹⁰ De bouwplannen raakten hierdoor een aantal jaren geheel op de achtergrond.

Zonder aanwijsbare aanleiding werd op 26 april 1682 besloten 'dat men een nieu predickhuys sal bouwen'. Tegelijkertijd koos men de leden van een bouwcommissie, wat erop wijst dat de bouwplannen inderdaad een serieuze vorm hadden gekregen. De 'bouwmeesters', die in deze commissie zitting hadden, waren de voorgangers Jan de Remaulx en Cornelis Vinckesteyn, en de 'broederen' Joost Hooftman, Jan de Rijp, Jacob Jans. vander Hooff en Abraham vanden Broecke. Nadere gegevens over de bouw ontbreken in het resolutieboek, afgezien van de vermelding van een collecte ten bate van de kerk. Vermoedelijk werden de vergaderingen van de bouwcommissie afzonderlijk genotuleerd.¹¹ De enige bron van informatie over het verloop van de bouwwerkzaamheden is een groot aantal bewaard gebleven rekeningen met betrekking tot geleverde arbeid en materialen. Hieruit blijkt, dat in mei 1682 werd gestart met het bouwrijp maken van het terrein door de timmerlieden. De grootste bouwactiviteit vond blijkens de rekeningen plaats in de periode juni 1682-maart 1683. Nog voor de winter van 1682 werd het gebouw onder de kap gebracht. Op 7 maart 1683 werd de nieuwe kerk ingewijd, wat echter niet betekende dat het gebouw geheel voltooid was. Tot in juli 1683 werden nog allerlei werkzaamheden uitgevoerd.¹² Het is overigens opmerkelijk, dat in de grote hoeveelheid rekeningen – waaronder alleen al 50 voor het timmerwerk – betalingen voor baksteen en dakpannen ontbreken. Bovendien mist hier iedere aanwijzing voor de activiteit van een architect.

De ontwerptekeningen

De bouwplannen in de jaren 1674 en 1681 worden geïllustreerd door de groep van dertien bewaardgebleven ontwerptekeningen. Deze reeks valt uiteen in vier groepen: presentatie-tekeningen voor de kerk uit 1674 of eerder, studies om een maximale centraalbouw te realiseren, preekstoelontwerpen en inrichtingsschema's. Daarmee biedt de serie een, zij het fragmentarisch, overzicht van de verschillende stadia van het ontwerpproces, voorafgaand aan het daadwerkelijk bouwen. Zo'n samenhangende groep 17de-eeuwse ontwerpen is slechts zelden bewaard gebleven.¹³

De eerste tekening is binnen de serie ontwerpen het meest afwijkend (afb. 2). Afgebeeld is een dwarsdoorsnede over twee zuilen. In de linker zijbeuk zijn twee galerijen met balustrades getekend, die ter rechter zijde alleen in potlood zijn aangegeven. Middenschap en rechter zijbeuk worden elk afgesloten door een tongewelf, terwijl de linker beuk gedekt wordt door een vlak plafond. Hierboven is een afgesloten ruimte gepland, waarvan de functie onduidelijk is. De tekening geeft tegelijkertijd twee alternatieven voor de zijbeuken, resulterend in verschillende kaphoogtes. Bovendien werd in potlood

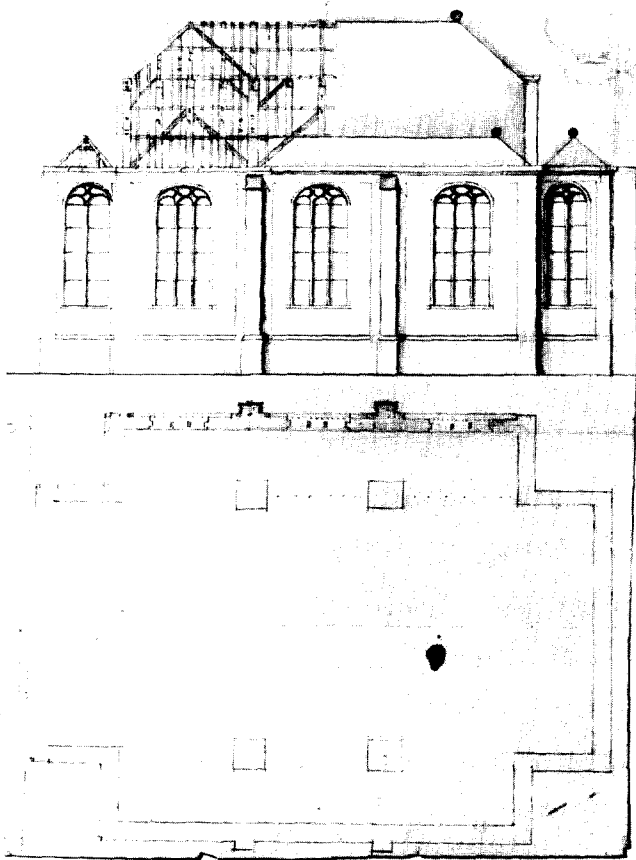

Afb. 2. Onuitgevoerd ontwerp voor de Doopsgezinde kerk te Haarlem, doorsnede over de breedte met kapconstructie en dubbele galerijen, ca. 1674, ingekleurde pentekening, 310 x 266 mm (Gemeente archief Haarlem).

als variant een ongedeelde kap over de totale breedte aangegeven.

Dit ontwerp moet oorspronkelijk deel uitgemaakt hebben van een groter aantal, nu ontbrekende tekeningen, die samen een compleet beeld gaven van het voorgestelde gebouw. Er is reden om aan te nemen, dat dit ontwerp (met de ontbrekende tekeningen) een vroeg stadium in de planning van de Doopsgezinde kerk weerspiegelt. In de eerste plaats, omdat het nog een traditioneel ontwerp voor een schuilkerk betreft, waarin de toepassing van galerijen karakteristiek is. In de tweede plaats, omdat dit ontwerp de oplossing lijkt te zijn van een architect, die gebonden was aan een beperkte perceelsgrootte. De breedte van het perceel waarop dit ontwerp is gebaseerd, is namelijk 50 voet, in tegenstelling tot de breedte van ruim 60 voet van de overige ontwerpen. Daarmee is tevens de toepassing van de galerijen verklaard, bedoeld ter compensatie van het beperkte grondoppervlak. Dit zou betekenen, dat het ontwerp ontstond in de periode maart-december 1674, ná de eerste grondaankopen. Waarschijnlijk mogen we het ontwerp daarom verbinden met het 'model' dat in december 1674 gereed was.

In een aantal opzichten vertoont dit ontwerp verwantschap met de twee synagogen in Amsterdam, die juist in deze jaren werden gebouwd onder leiding van Elias Bouman (1670-1675). Het volgt het synagoge-type van de driebeukige galerijhal, waarbij de galerijen tussen de zuilen zijn geplaatst.

Afb. 3. Ontwerp voor de Doopsgezinde kerk te Haarlem, langsgevel met opengewerkte kap (kapvariant met opengeklapte flap), ca. 1682, ingekleurde pentekening, 402 x 282 mm (GAH)

Waar oudere kerken alleen de toepassing van zuilen ter ondersteuning van de galerijen (in superpositie) kenden, daar werd in dit ontwerp – in navolging van de Hoogduitse synagoge – de kolossaalorde gebruikt. In hoeverre het ontwerp, zoals bij de synagogen een centraliserende plattegrond bezat, is niet meer vast te stellen. Evenmin is duidelijk of een Amsterdamse architect de hand gehad heeft in dit ontwerp.

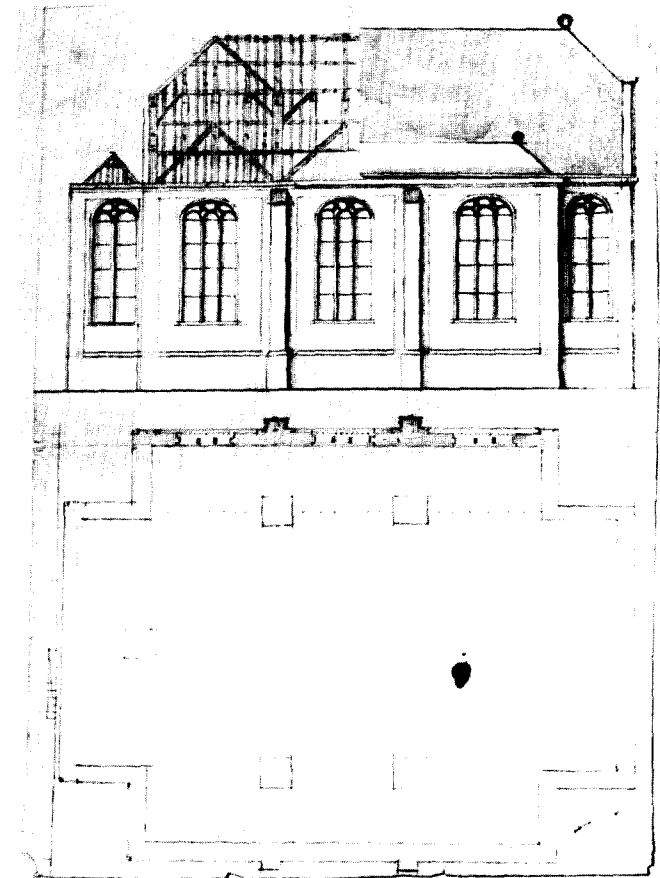
De ontwerpen 2 en 3 vormen qua voorstelling en stijl een eenheid (afb. 3, 4, 5).¹⁴ Beide tekeningen hebben betrekking op hetzelfde ontwerp en geven samen een vrij compleet beeld van het beoogde gebouw. In tekening 2 worden de opstand van de zijgevel – met een variant van de kap door middel van een flap (afb. 3, 4) – en de gehele plattegrond weergegeven, terwijl de volgende tekening de opstand van de eindgevel en een gedeeltelijke plattegrond laat zien (afb. 5).

Het voorgestelde gebouw is gebaseerd op een kruisvormige plattegrond. Deze plattegrond werd verkregen door een vierkant van 60x60 voet te kruisen met een rechthoek van 40x80 voet, binnen een totale perceelsgrootte van 60x80 voet. Het effect hiervan is, dat de plattegrond, ondanks de nadrukkelijk aanwezige lengteas, een centraliserend karakter

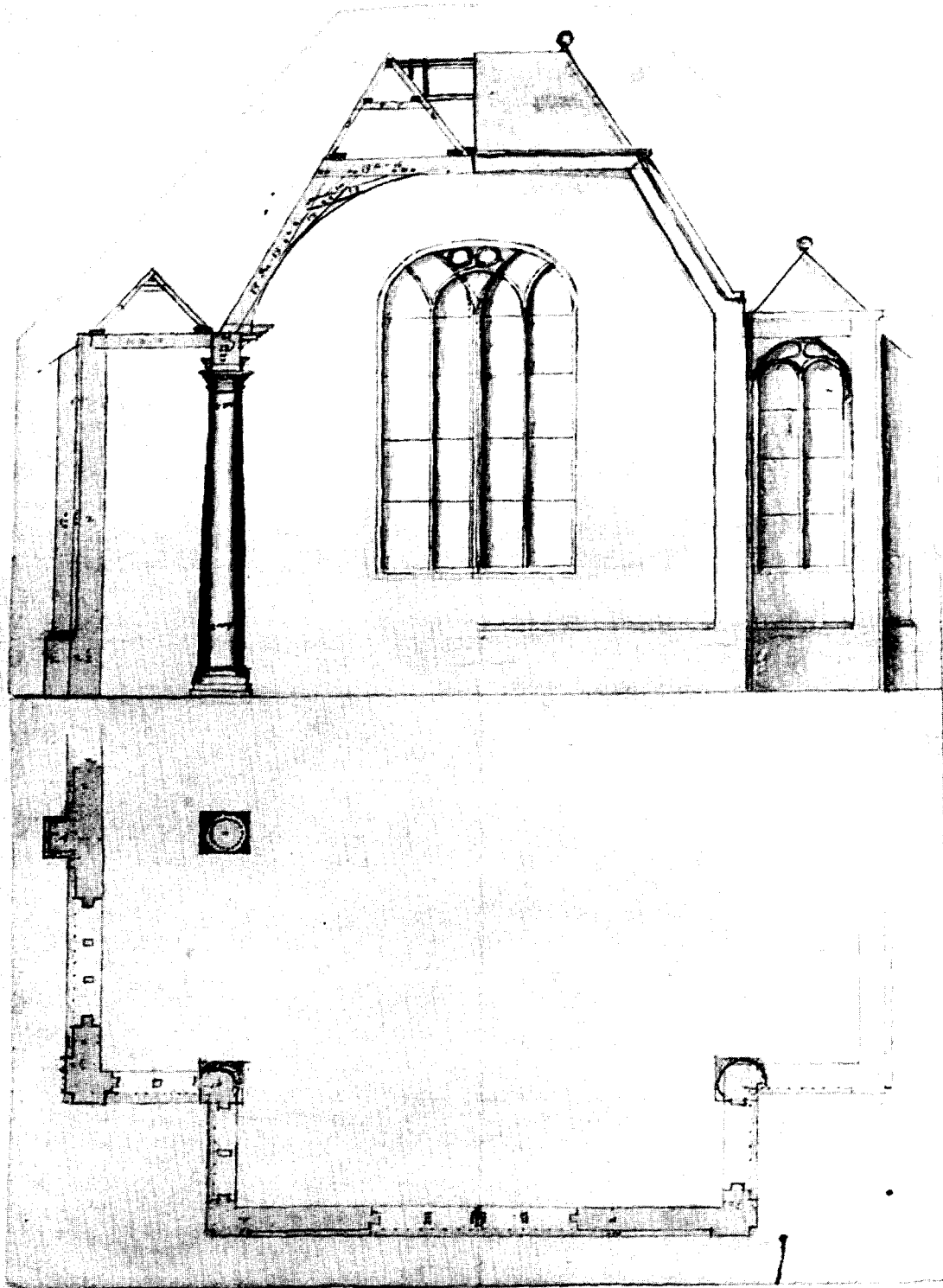
heeft. Dit wordt nog benadrukt door de plaatsing van de vijf zuilen op de scheidslijnen van schip en zijbeuken. Verondersteld mag worden, dat de preekstoel als pendant van de vijfde zuil in het ontwerp is geïntegreerd en daardoor het brandpunt vormt van de spanning tussen lengteas en centraliserende plattegrond.

Dezelfde spanning komt ook in het exterieur van het gebouw tot uitdrukking. De eerste variant geeft een kapvorm, waarin het centraliserend idee domineert (afb. 3). De hoofdkap dekt de 'viering' van het gebouw en wordt omgeven door vier lage kappen op de 'kruisarmen'.¹⁵

Bij het alternatief (met gesloten flap) overheerst de lengterichting, doordat de hoofdkap het gehele middenschip dekt, geflankeerd door twee lage kappen op de zijbeuken (afb. 4). Met deze kapvariant correspondeert het ontwerp van de eindgevel op de tekening van afb. 5. Dit ontwerp toont naast de opstand van een eindgevel ook een doorsnede van het interieur. Het hoge venster, dat in deze gevel is gepland, kon alleen worden gerealiseerd in een hoge eindgevel, zoals past bij de tweede kapvariant. Voor het interieur betekende deze variant een verlenging van het tongewelf over de totale lengte, waardoor de vijfde zuil als ondersteuning daarvan overbodig werd.¹⁶

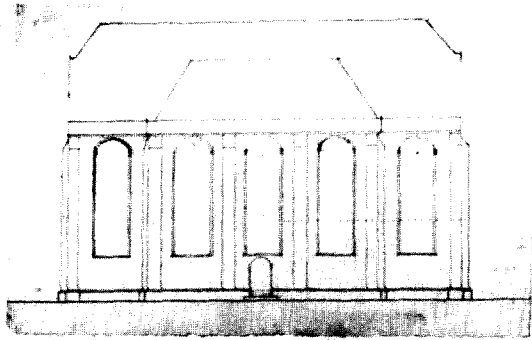
Afb. 4. Ontwerp van afb. 3 (met gesloten flap), ca. 1682, ingekleurde pentekening (GAH)

Afb. 5. Ontwerp voor de Doopsgezinde kerk te Haarlem, eindgevel met deels opengewerkte kap en interieur en gedeeltelijk grondplan, ca. 1682, ingekleurde pentekening, 323 x 224 mm (GAH)

De toepassing van gotiserende raamvullingen en de als steunberen uitgevoerde lisenen is in deze doordachte en verder moderne ontwerpen een opvallend traditioneel element. Bovendien is het ontbreken van een ingangspartij in deze tekeningen opmerkelijk. Gezien de aanzienlijke verschillen van deze twee tekeningen met het eerstgenoemde ontwerp én de overeenkomsten met het uiteindelijk gerealiseerde kerkgebouw lijkt een datering in de beginjaren '80 het meest waarschijnlijk. Ze behoren daarmee tot een nieuwe fase in de wordingsgeschiedenis van de kerk.

De vierde tekening is een eenvoudig ontwerp voor de langzevl met enkele wijzigingen ten opzichte van de twee bovenbesproken presentatietekeningen, waarbij werd uitgegaan van de tweede kapvariant (met gesloten flap) (afb. 6).¹⁷

Afb. 6. Ontwerp voor de Doopsgezinde kerk te Haarlem, langzevl, ca. 1682, pentekening, 297 x 202 mm (GAH)

In de eerste plaats is de totale hoogte van het muurwerk toegevoegd, ervan uitgaande dat de perceelsmaat onveranderd is. Daarnaast is de gevel nu door zes vlakke lisenen in vijf gelijke traveeën verdeeld. Bovendien wijzigde de geleding van het muurwerk door verlaging van de plint en door verandering van vorm en grootte van de vensters. Eveneens werden de kappen van de zijbeuken verhoogd. Door al deze wijzigingen kreeg het exterieur van het gebouw in dit ontwerp een rijziger karakter. Het ontwerp lijkt een poging van de architect om nieuwe ideeën, eisen en mogelijk eventuele kritiek van de opdrachtgevers op het vorige (presentatie-)ontwerp te visualiseren.

De vijfde tekening in de reeks is in tegenstelling tot de overige ontwerpen getekend op een karton (afb. 7).¹⁸ Op de rechterzijde is een bovenaanzicht van de houtconstructie van de zoldering getekend. Hieruit blijkt dat dit ontwerp een verhouding van 3:4 bezit en daarmee aansluit bij de twee presentatietekeningen (afb. 3, 4, 5).

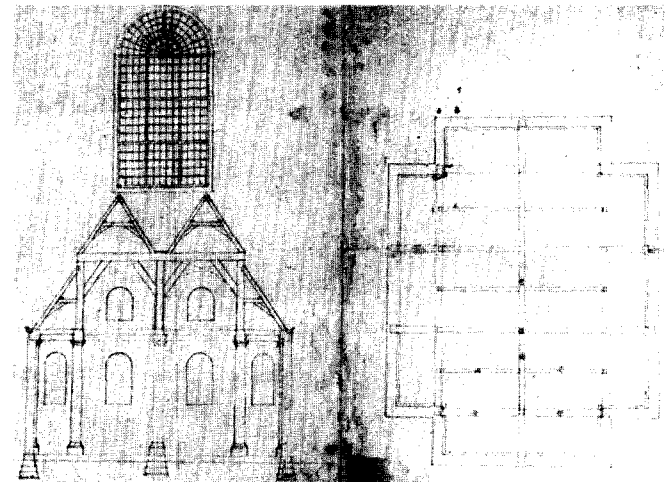
De linker helft van het karton toont een dwarsdoorsnede met twee oplossingen voor het gewelf. In het ene geval zijn twee tongewelven bedoeld, die in het midden steunen op dwarsbalken en een centrale zuil aan de beide uiteinden van de viering (gestippeld weergegeven). De middenzuil is extra gefundeerd, vanwege de zwaardere belasting. Deze oplossing met een dubbel tongewelf is, afgezien van de middenzuilen, vrijwel identiek aan de Portugese synagoge in Amsterdam uit

1639.¹⁹ Het andere geval laat één tongewelf zien, dat de viering overspant. Daarbij vervalt uiteraard de noodzaak van een middenzuil en dwarsbalken.²⁰

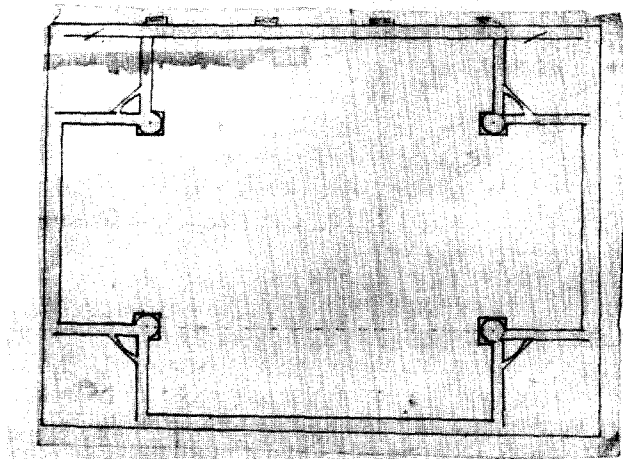
In vergelijking met de twee presentatieontwerpen benadert dit ontwerp het gerealiseerde gebouw meer, doordat de zijbeuken in de hoofdkap zijn opgenomen. Bovendien is de raamvulling moderner geworden, zoals blijkt uit het erboven getekende vensterontwerp. Dit is van het classicistische type, dat in de kerkbouw van de tweede helft van de 17de eeuw regelmatig werd toegepast. Het ontwerp moet eveneens in de 80er jaren gedateerd worden, hoewel het dubbele tongewelf dan een ouderwetse oplossing is.²¹

Drie proportioneel samenhangende ontwerpen met plattegronden richten zich op het streven naar maximale centralisatie binnen een rechthoekig grondplan, hetgeen kenmerkend is voor de 17de-eeuwse kerkbouw in ons land (afb. 8, 9, 10).²² In feite getuigt dit drietal van een fundamenteel aspect van de protestantse kerkarchitectuur: de spanning tussen de axiale en de concentrische plattegrond. In tegenstelling tot de vorige ontwerpen tonen deze tekeningen een grondplan-verhouding van 4:5, maar met verschillende oplossingen voor de dispositie van de zuilen en voor de invulling van de hoeken.²³

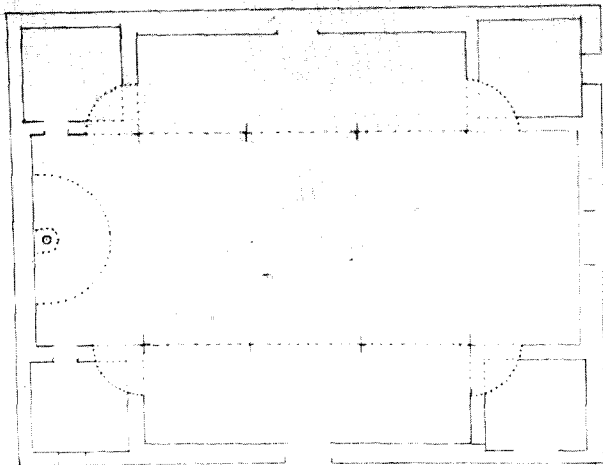
De proportieverandering heeft tot gevolg, dat de lengte van de kerk, bij gelijkblijvende breedte, afneemt. De architect bewerkstelligde zo, dat het gebouw compacter werd waardoor de centraliserende werking toenam. Het inkorten van de lengte van het gebouw heeft de architect zichtbaar gemaakt door het aangeven van de schuine perceelscheiding. Bij de verhouding 3:4 benut het gebouw de grootst mogelijke oppervlakte binnen het perceel. De 4:5 verhouding laat daarentegen een strook grond onbebouwd (afb. 9, 10). De ruimte, die binnen het perceel is vrijgekomen door de verkorting van het gebouw in de tekeningen op afb. 9 en 10 bood de mogelijkheid tot het aanbrengen van een centrale ingangspartij tegenover de preekstoel.

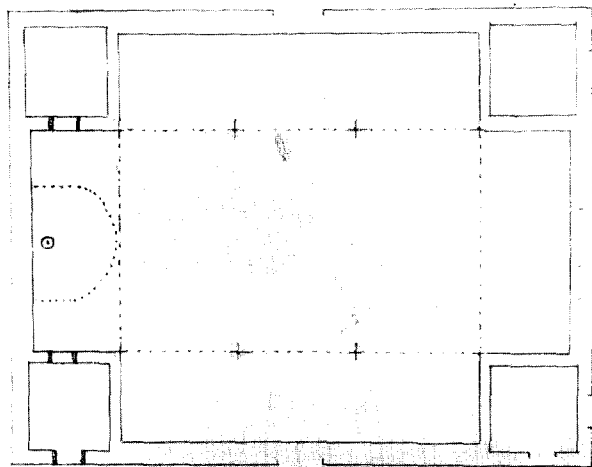
Afb. 7. Ontwerp voor de Doopsgezinde kerk te Haarlem, boven-aanzicht van de kapconstructie (rechts), doorsnede over de breedte met kapconstructie en muurwerk (linksonder) en raamontwerp (linksboven), ca. 1682, pentekening, 400 x 550 mm (GAH)

Afb. 8. Ontwerp voor de Doopsgezinde kerk te Haarlem, grondplan, ca. 1682, pentekening, 362 x 282 mm (GAH)

Afb. 9. Ontwerp voor de Doopsgezinde kerk te Haarlem, grondplan, ca. 1682, pentekening, 189 x 318 mm (GAH)

Afb. 10. Ontwerp voor de Doopsgezinde kerk te Haarlem, grondplan, ca. 1682, pentekening, 313 x 207 mm (GAH)

De resterende vijf tekeningen hebben betrekking op de inrichting van de kerk en zullen derhalve dateren uit de laatste fase in het ontwerpproces. Het zijn preekstoelvarianten, een bankenplan met preekstoel en dooptuin en een plattegrond met vier preekstoelopstellingen (afb. 11-15).

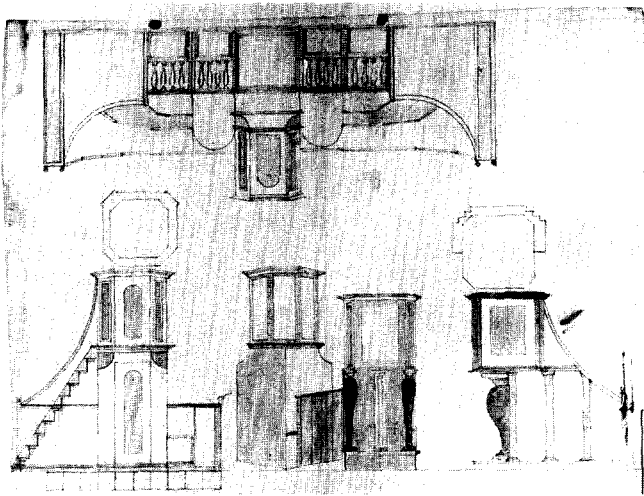
De afwijkingen in de uitvoering van de tekeningen zijn het gevolg van de verschillende functies van de ontwerpen: presentatietekeningen, experimentele schetsen en ontwerpen voor kerkmeubilair. Maar een verschil in uitvoering duidt niet zondermeer op verschillende handen. Voor toeschrijving aan één hand pleit juist de inhoudelijke verwantschap tussen het grootste aantal van de tekeningen. Bovendien zijn de geanalyseerde proportioneringsschema's van de ontwerpen sterk verwant. De presentatietekeningen (afb. 3, 4, 5) kunnen met de daaropvolgende ontwerpen van het gebouw (afb. 6-10) worden verbonden. Wellicht is het oudste ontwerp (afb. 2), dat – zoals gezegd – nog tot een oudere serie behoort, van de hand van een andere architect, mede vanwege de duidelijk Amsterdamse invloed in het ontwerp. De toeschrijving van de tekeningen vormt een apart probleem, dat met name reliëf krijgt door de signatuur van Jan de Bray op een van de ontwerpen voor de preekstoel. Diens betrokkenheid komt hieronder uitvoerig ter sprake.

Het gebouw

De Haarlemse Doopsgezinde kerk is in het zuidelijke deel van de oude stadskern van Haarlem gelegen, binnen de eerste grachtengordel. Het gebouw ligt ingeklemd tussen de huizenblokken van de straten Peuzelaarsteeg, Frankestraat, Anegang en Grote Houtstraat en is vanaf de straat niet zichtbaar.

De hoofdvorm van het in baksteen opgetrokken gebouw is gebaseerd op een kruisvormige plattegrond. In het exterieur is deze hoofdvorm moeilijk herkenbaar, omdat de kapvorm niet rechtstreeks aansluit bij de plattegrond. De viering en de kruisarmen aan noord- en zuidzijde bevinden zich namelijk onder een driedelige kapopbouw met schilddaken tegen de kopse zijden, waardoor de suggestie van één kap wordt gewekt. De kruisarmen aan de oost- en westzijde zijn met lage schilddaken gedekt (afb. 1, 16).

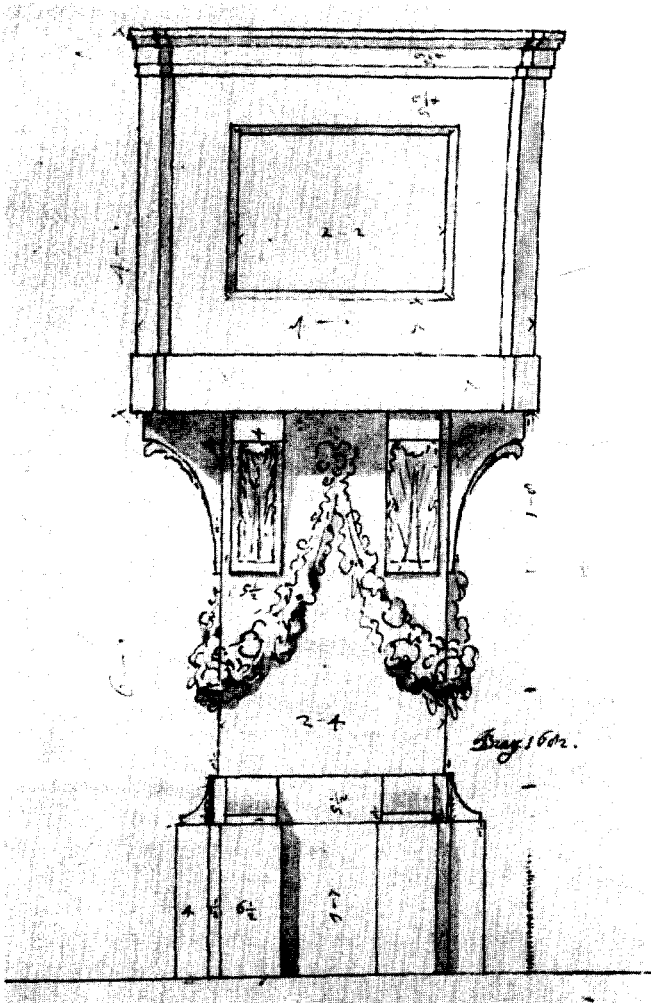
Het muurwerk is geleed door afgeschuinde, getrapte lisenen, die qua vorm duidelijk aan steunberen herinneren. De vensters zijn op gelijk niveau in de traveeën geplaatst. In de twee traveeën van de oost- en westgevel bevinden zich in plaats van vensters blindnissen. Door het gebruik van een lichtere tint baksteen in de ontlastingsbogen van de ramen en nissen is het muurwerk verlevendigd. De houten kroonlijst, die het muurwerk afsluit, is sterk gereduceerd. Doordat de lisenen aan de bovenzijde zijn afgeschuind, zijn ze niet in de lijst gekornist. De eindgevels, die deels schuil gaan achter de daken van de kruisarmen, zijn van het ingezwenkte halsgeveltype. De inzwengingen zijn afgedekt met natuurstenen lijsten, die eindigen in bladvoluten (afb. 22). De gekorniste kroonlijst is hier misplaatst vanwege het ontbreken van pilasters. In de

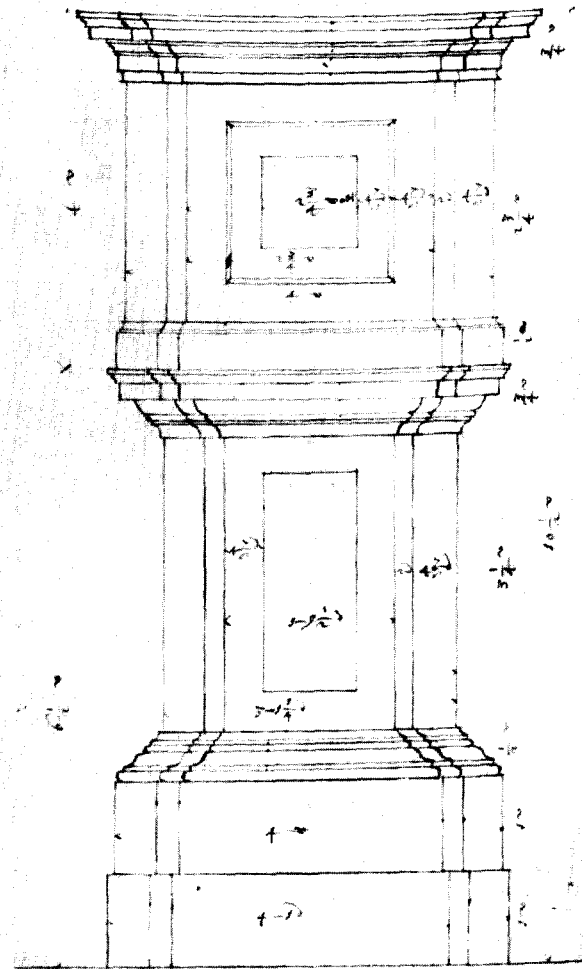
Afb. 11. Ontwerpen voor preekstoelen met dooptuin, ca. 1682, ingekleurde pentekening, 333 x 433 mm (GAH)

eindgevels bevinden zich twee grote, halfronde vensters. De hier beschreven hoofdvorm van de kerk dateert uit de 17de eeuw. In later tijd werd door een aantal aanbouwen en wijzigingen deze oorspronkelijke vorm vertroebeld.²⁴ Aan drie zijden is het gebouw nu volledig ingebouwd, waarbij ook de oorspronkelijk open hoekruimtes verloren gingen. In deze hoeken werden ten behoeve van het verwarmingssysteem bovendien vierkante ventilatiekanalen gemetseld, die de muurgeding ernstig verstoren.

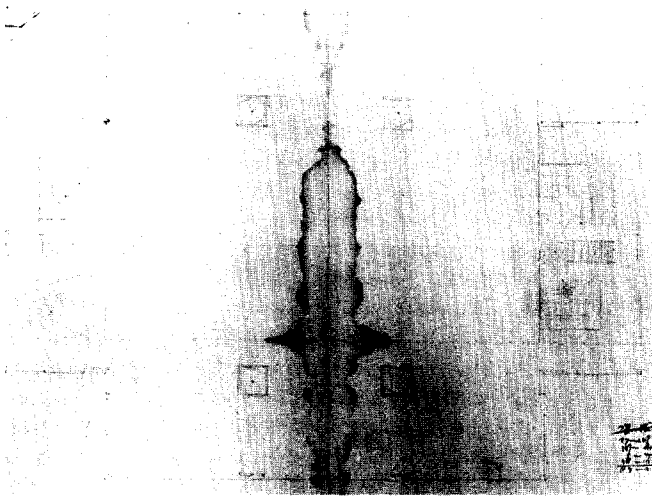
Is de grondvorm van de kerk uitwendig vertekend, in het interieur is de kruisvormige plattegrond nog goed te herkennen. Dit wordt ondermeer veroorzaakt doordat de wanden de grondvorm volgen en deze bovendien door pilasters uniform zijn geleed. Deze regelmaat maakt het interieur overzichtelijk (afb. 17). De scheiding tussen de viering en noordelijke, respectievelijk zuidelijke kruisarm wordt gemarkeerd door twee Dorische zuilen. De viering is door een tongewelf overdekt, terwijl de kruisarmen vlakke plafonds bezitten. De vier ingangen van de kerk bevinden zich symmetrisch in de korte

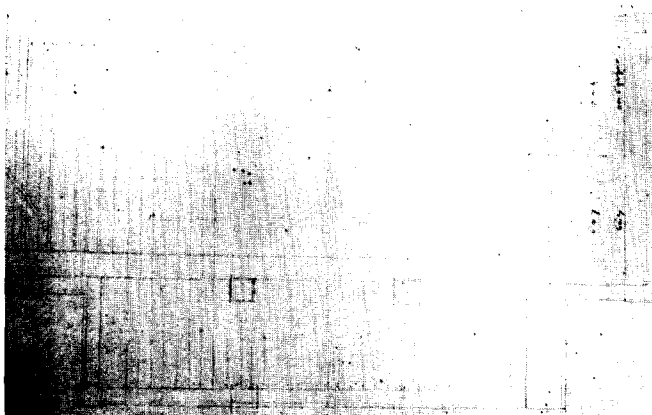
Afb. 12. Jan de Bray, ontwerp voor een preekstoel, 1682, gewassen pentekening, 303 x 200 mm (GAH)

Afb. 13. Ontwerp voor een preekstoel, ca. 1682, pentekening (GAH)

Afb. 14. Ontwerp voor de Doopsgezinde kerk te Haarlem, plan met vier varianten voor de preekstoelopstelling, ca. 1682, potloodtekening, 320 x 423 mm (GAH)

Afb. 15. Ontwerp voor de Doopsgezinde kerk te Haarlem, bankenplan en de preekstoelopstelling, ca. 1682, potloodtekening, 330 x 426 mm (GAH)

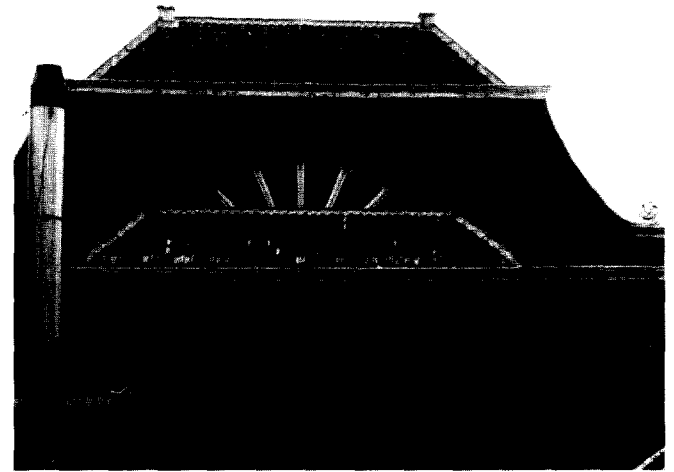
muren van de noordelijke en zuidelijke kruisarmen. De belangrijkste verstoring van het interieur vormt de in 1851 aangebrachte gebogen galerij (afb. 18).

Maten en verhoudingen

De regelmatige vorm van de kerk geeft aanleiding om te onderzoeken, of er achter de architectuur een maatsysteem schuil gaat, gebaseerd op een voetmaat. De meest gebruikte maten waren in de 17de eeuw de Amsterdamse en de Rijnlandse voet. Daarnaast waren per stad vaak afwijkende, eigen voetmaten in zwang. Een voorbeeld is de Haarlemse voet. Hoewel van het bestaan van zo'n Haarlemse voet sprake is in de literatuur, is deze voetmaat nooit getoetst aan de lokale bouwpraktijk.²⁵ Het afleiden van de gebruikte voetmaat uit

de maten van een bestaand gebouw is echter niet zonder risico's. Door zettingen, scheuren en bepleisteringen van het muurwerk is de oorspronkelijke maat niet meer exact te verifiëren. Bovendien ontstaan afwijkingen in het metselwerk, doordat het gebruik van een bepaalde maat baksteen gevolg heeft voor de uiteindelijke maten van het gebouw. Om deze risico's zo veel mogelijk uit te sluiten, moet de voetmaat berekend worden uit de kleinste bouwelementen. Daar zal de afwijking het geringst zijn.

Voor dit doel werd bij de Doopsgezinde kerk gekozen voor de diameter van de zuilschacht. Deze meet – en dat geldt ook voor de breedte van de pilasters – 83,5 cm. Bij omrekening

Afb. 16. De Doopsgezinde kerk te Haarlem (oostgevel), 1683 (foto auteur)

blijkt deze maat overeen te komen met drie Haarlemse voeten, volgens de in de literatuur opgegeven maat van 27,8 cm voor één Haarlemse voet: $3 \times 27,8 = 83,4$ cm. Bij controle bleken de breedtes van de vensters en nissen ook in ronde Haarlemse voeten uit te drukken, respectievelijk 5 en 6 voet. Bovendien wordt de juistheid van deze berekeningen bevestigd, doordat de diameter van de zuilen in de Haarlemse Nieuwe kerk van Jacob van Campen ook drie Haarlemse voeten meet.²⁶

Na opmeting van het interieur van de kerk – met uitzondering van de hoogtes – werden de belangrijkste maten omgerekend in Haarlemse voeten.²⁷ Dit resulteerde in de volgende gegevens: de totale breedte is 16,44 m en de totale lengte is 21,86 m. Deze maten verhouden zich vrijwel als 3:4. Omgerekend in Haarlemse voeten ontstaan dan de volgende getallen: breedte = 59 voet, lengte = 78,75 voet. De verhouding van deze voetmaten duidt erop dat aan het gebouw een verhouding 60:80 voet ten grondslag ligt. Gemeten vanuit de hartlijnen van het muurwerk wordt deze proportie nog scherper benaderd.²⁸ Anders gezegd, de grondvorm van de kerk is gebaseerd op een kwadratenstelsel van 6 bij 8 modulen.

Verrassend genoeg vallen de inspringende hoeken van het gebouw niet samen met dit kwadratenstelsel. Deze hoeken

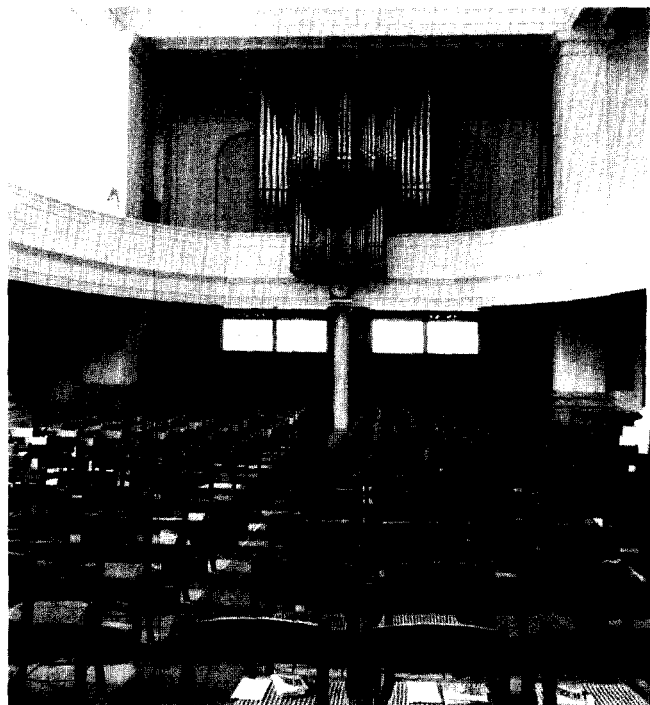

Afb. 17. De Doopsgezinde kerk te Haarlem (interieur naar het oosten), 1683 (foto coll. E. Taverne, Groningen)

moet de architect dus op een andere wijze hebben verkregen. Uit de werkelijke maten van het gebouw kan hiervoor weliswaar een betrekkelijk eenvoudig ontwerpsysteem worden afgeleid, maar het is de vraag in hoeverre dat systeem bij de bouwpraktijk werkelijk een rol kan hebben gespeeld.²⁹ Ook de harten van de vier vrijstaande zuilen corresponderen niet met het kwadratenstelsel. Deze liggen namelijk enerzijds in het verlengde van de hartlijnen van het muurwerk, anderzijds wordt hun positie bepaald door hun ligging op één derde van de lengte van de kruisarm. De architect heeft dus de zuildispositie onafhankelijk van het kwadratenstelsel bepaald. Uiteraard is de wandgeleding met pilasters in samenhang met de plaatsing van de zuilen tot stand gekomen.

Zoals in het grondplan van de kerk gestreefd werd naar een zorgvuldige verhouding, mag een dergelijk proportie-bewustzijn ook in de opstand van het gebouw verondersteld worden. Het vaststellen daarvan stuitte echter op enige moeilijkheden, omdat geen eigen opmetingen konden worden verricht. Bovendien is het onzeker of het huidige vloerniveau wel correspondeert met het oorspronkelijke. Tenslotte is ook het tongewelf in het verleden gewijzigd. Bij de nu volgende analyse is daarom uitgegaan van opmetingsgegevens uit 1910.³⁰

Vastgesteld kan worden, dat er een bescheiden relatie bestaat tussen plattegrond en opstand. De hoogte tot en met het hoofdgestel is namelijk gelijk aan de breedte van de viering, gemeten over de harten van de zuilen. Dit betekent, dat de dwarsdoorsnede van de viering een vierkant is. Bovendien komt de totale hoogte tot aan het tongewelf overeen met an-

Afb. 18. De Doopsgezinde kerk te Haarlem (interieur naar het westen), 1683 (foto coll. E. Taverne, Groningen)

derhalf maal de hoogte van dit vierkant.³¹ Tenslotte kan worden opgemerkt, dat de hoogte van de halfronde vensters 10 voeten bedraagt.

Afgezien van de tot dusver besproken proporties is ook de gekozen zuilenorde bepalend voor de architectuur van de kerk. De ruime 17de-eeuwse literatuur over de verschillende zuilenordes weerspiegelt het belang, dat men toen aan dit bouwonderdeel hechtte.³² In de kerk werden zuilen van de Dorische orde toegepast, zij het in een vereenvoudigde vorm. Decoratieve Dorische kenmerken als cannelures in de kolom en de trigliefenband op het fries ontbreken weliswaar, maar de profilering van kapiteel en basement komen overeen met de traditionele Dorische vormen. Een bevestiging hiervan geeft de rekening van de steenhouwer, waarin sprake is van 'vier Doricae capiteelen'.³³

De zuilen in de kerk zijn geproportioneerd volgens de voorschriften uit het ordeboek van Vignola.³⁴ De hoogte van de Dorica moet naar Vignola 20 modulen bedragen, waarbij 2 moduul overeenkomt met de diameter van de kolom, die in Haarlem 3 voeten bedraagt. De totale hoogte, inclusief basement, kapiteel en hoofdgestel is dus 30 voeten, wat inderdaad overeenkomt met de werkelijke hoogte van 8,35 m. Niet in overeenstemming met Vignola's voorschriften is echter de hoogte van het hoofdgestel, dat sterk gereduceerd is. De reden hiervan is vermoedelijk van praktische aard.³⁵ De zuilen zijn geplaatst op soubasements ('sottobasen', 'stotobasen' in de bouwrekeningen), in plaats van op pedestallen. Soubasements zijn niet afhankelijk van het modulair systeem van de

orde en kunnen daarom variabel in hoogte worden toegepast.³⁶

Het is bij wijze van conclusie gerechtvaardigd het gereali-seerde kerkgebouw te vergelijken met de oorspronkelijke ontwerpen van de architect en met de tractaat-literatuur, waarvan hij gebruik kan hebben gemaakt.

Er is een grote overeenkomst tussen de kerk en de twee presentatietekeningen uit circa 1682 (afb. 3, 4, 5). Dat is allereerst zichtbaar in de grondvorm door de gebruikte verhouding van 3:4. In beide gevallen werd uitgegaan van een grondplan van 60:80 voet. Bij de tekeningen gold deze maat voor de buitenmuren, terwijl in werkelijkheid werd gemeten over de hartlijnen van het muurwerk. In de tekeningen vormt het kwadratenstelsel de basis van het gehele ontwerp: zowel de zuildispositie als de kruisvorm van de plattegrond zijn hiervan afgeleid. De werkelijkheid is echter gecompliceerder, omdat, naast het kwadratenstelsel, ook met een ander systeem is gewerkt om de plattegrond te construeren. Dit resulteerde in een meer geprononceerde kruisvorm en dus een meer centraliserende werking. In dat opzicht vormt de uitgevoerde kerk in alle opzichten het sluitstuk van het ontwerpproces, waarin het zoeken naar optimale centralisatie binnen de rechthoekige grondvorm het *Leitmotiv* is.

De architect voerde ten opzichte van de tekeningen ook een aantal wijzigingen in de opstand door. Hij veranderde de kapvorm, de archaische venstervorm werd vervangen door eigentijdse ramen, en de tuitgevels werden gewijzigd in slanker ogende klokgevels. Hierdoor kreeg het presentatie-ontwerp uit circa 1682 een moderner voorkomen.

De invloed van de tractaten is te verwachten, gezien de evenwichtige architectuur van het gebouw en het domineren van de zuilenorde. Toch is die invloed zeer gering: alleen voor de plattegrond werd gekozen voor een verhouding, die bij Palladio onder de ideale proporties wordt genoemd. Tevens werd met enige vrijheid de Dorische orde volgens Vignola toegepast. Een oorzaak van het beperkte gebruik van de tractaten ligt in de aard van het gebouw. Een Doopsgezinde schuilerkerk bood weinig gelegenheid tot prestigieuze architectuur: de opdrachtgevers eisten soberheid, terwijl de stads-overheid beperkingen ten aanzien van de plaats stipuleerde.

Interieur en inrichting

Dat de inrichting van de kerk met grote zorgvuldigheid ter hand genomen werd wordt gedemonstreerd door twee inrichtingsplannen en drie bladen met preekstoelontwerpen. De uiteindelijke uitmontering van het interieur is bovendien af te lezen aan een kleine, maar gedetailleerde pentekening van het interieur in oostelijke richting. Deze schets is waarschijnlijk kort na de ingebruikneming van de kerk in 1683 gemaakt (afb. 19).³⁷ Vooral met het oog op de keuze van de preekstoel, in het licht van de preekstoelontwerpen, geeft deze tekening informatie. De preekstoel in de tekening is zeer verwant aan het preekstoelontwerp op afbeelding 13. Aangenomen mag worden dat dit ontwerp werd uitgevoerd, al is dit

helaas niet meer te verifiëren, aangezien de 17de-eeuwse preekstoel in 1891 werd vervangen.³⁸ De preekstoel met dubbele trapopgang is geplaatst tegen de muur. Rondom bevindt zich een dubbele rij banken onder een luifel. De ruimte rond de preekstoel wordt afgesloten door een laag koorhek, waarin het voorlezersgestoelte is opgenomen. De uitvoering in gesloten paneelwerk sluit aan bij de stijl van de preekstoel en lijkt overeen te komen met een van de varianten in de plattegrond met preekstoelopstellingen (afb. 14). De wandbetimmering rond de preekstoel zet zich voort in de andere kruisarmen, waar zich ook de banken voor de mannelijke kerk-gangers bevinden.³⁹ Tenslotte toont deze tekening dat de roedeverdeling van de vensters overeenkomt met het eerder besproken vensterontwerp (afb. 7).

In 1851 onderging de kerk een grondige renovatie. Een aquarel van A. Hoeting uit 1865, die dezelfde situatie als de bovenbesproken interieuschets laat zien, geeft een indruk van de veranderingen in dat jaar (afb. 20).⁴⁰ De oorspronkelijke wandbetimmeringen zijn vervangen door ongekorniste lambrizeringen. Van het koorhek is alleen de lezenaar met flankerende panelen gehandhaafd, omdat de bankopstelling rond de preekstoel werd gewijzigd. Het klankbord van de preekstoel kreeg een hogere positie, wat ondermeer te zien is aan het hogere rugpaneel en aan de andere wijze van ophan-ging. In 1851 werd ook het houten tongewelf vervangen door een gestuct gewelf, waarin een 'oculus' werd aangebracht. De rand daarvan is op de aquarel nog zichtbaar. Ingrijpender was de plaatsing van de halfronde galerij aan de westzijde, waarvan ook nog een klein gedeelte is te zien. Ten opzichte van de 17de-eeuwse toestand werd de roedeverdeling van de vensters vereenvoudigd.

Van deze aquarel bestaat een tegenhanger, die de westzijde van de kerk weergeeft.⁴¹ Wat opvalt zijn de lage ramen onder de galerij, die tegelijkertijd met de nieuwe galerij werden aangebracht. Een vergelijking met de huidige staat van het gebouw leert, dat bovendien een drietal vensters op de galerij na 1865 is dichtgezet.

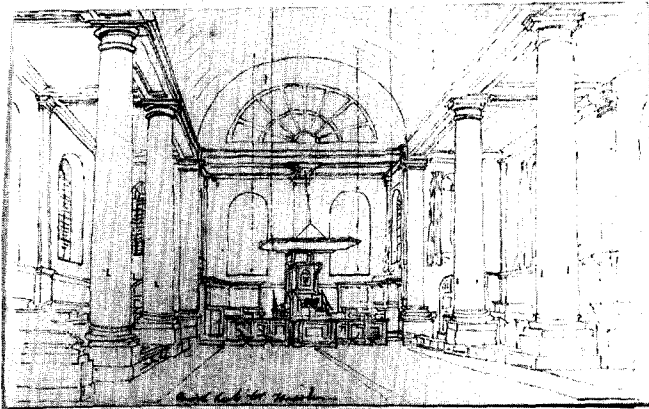
Van de 18de-eeuwse situatie aan de westzijde van het interieur bestaat een gewassen pentekening door Cornelis van Noorde uit 1773 (afb. 21).⁴² Meest in het oog springend zijn hier het orgel en de galerij in sobere Lodewijk XIV-stijl, die derhalve uit de eerste helft van de 18de eeuw moeten dateren. Deze galerij is een voortzetting van de onbekende 'hanghsol-der', die wordt genoemd in de bouwrekeningen uit 1683.⁴³ De vernieuwde galerij was toegankelijk vanuit een portaal in de open hoekruimte buiten de kerk.

Interessant is tenslotte de informatie, die de tekening geeft over de kleurafwerking van het interieur. Duidelijk is het contrast te zien tussen het lijstwerk van de plafonds en de donkere, tussenliggende velden. Waarschijnlijk dateert deze wijze van afwerken nog uit de bouwtijd. In de Nieuwe kerk in Haarlem werd namelijk bij de laatste restauratie de 17de-eeuwse wandafwerking hersteld op basis van gevonden beschilderingsrestanten: een vergelijkbaar, licht contrasterend kleurschema voor lijstwerk en muurvlakken. Het resultaat van een dergelijke afwerking is een subtiële geleiding van de

wanden en een licht accent op de inwendige architectuur van het gebouw. De huidige, hardwitte wandbeschildering onderdrukt dit effect grotendeels.

Jan de Bray

Het feit, dat een van de preekstoelontwerpen voor de Doopsgezinde kerk is gesigneerd door de Haarlemse schilder Jan de Bray (afb. 12), roept de vraag op naar de betrokkenheid van

Afb. 19. Jan de Bray (?), 'Meniste kerk tot Haarlem', pentekening, 130 x 205 mm, ca. 1683, (Gemeentearchief Haarlem)

deze classicistische kunstenaar bij ontwerp en inrichting van het kerkgebouw. Die vraag wordt hier onderzocht.

Jan de Bray werd omstreeks 1627 in Haarlem geboren als zoon van de schilder-architect Salomon de Bray.⁴⁴ Over zijn opleiding is niets bekend, maar verondersteld mag worden dat hij bij zijn vader in de leer is geweest. Als portretschilder zou hij vanaf de 50er jaren grote naam maken. Daarnaast was Jan de Bray actief als historischilder. Hij geldt als een van de belangrijkste vertegenwoordigers van de classicistische richting, die in Haarlem goed was vertegenwoordigd.⁴⁵ Tussen 1660 en 1670 ontstonden zijn belangrijkste werken. In deze jaren was hij bovendien een actief lid van het Lucasgilde, als vinder en deken.⁴⁶

Jan de Bray werkte het grootste deel van zijn leven in Haarlem. Hij trouwde er drie keer met dochters uit welgestelde families. In de jaren 1686 en 1687 woonde De Bray in Amsterdam aan de Lindegracht. Uit die tijd dateren zijn ontwerpen voor een waterreservoir en een fontein, die hij aanbod aan de burgemeesters van de stad Amsterdam.⁴⁷ Dit ontwerp werd echter niet uitgevoerd. In 1689, inmiddels teruggekeerd in Haarlem, werd De Bray failliet verklaard. Bij die gelegenheid werd een inventaris opgemaakt van zijn complete, insolvente boedel, die daarop publiekelijk werd verkocht. Helaas is deze inventaris niet bewaard gebleven. Acht jaar later overleed Jan de Bray en werd begraven in de St. Bavo op 4 december 1697.

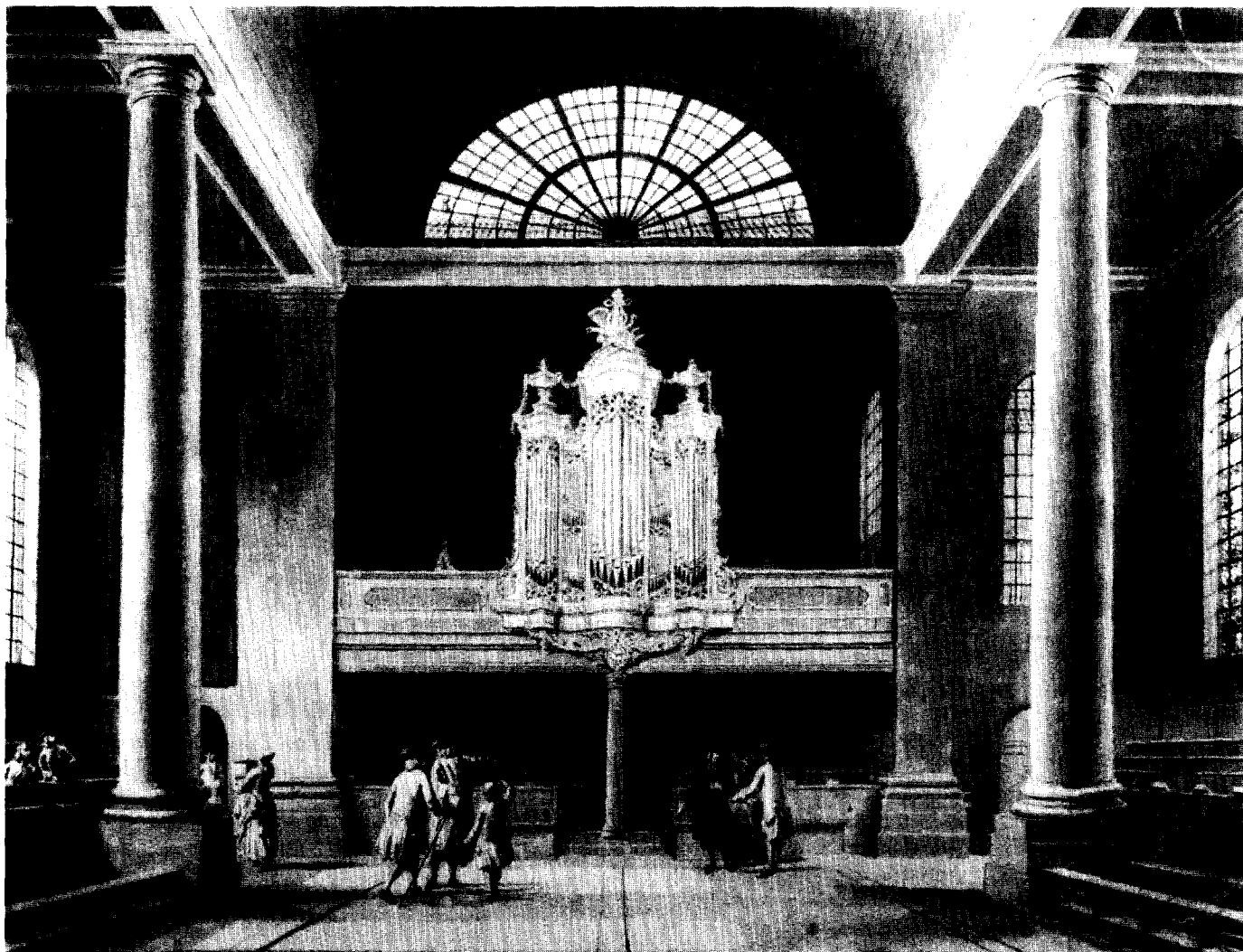
Het is tegenwoordig vrijwel onbekend, dat Jan de Bray naast zijn schildersactiviteiten ook werkzaam was als architect. In de

Afb. 20. A. Hoeting, Doopsgezinde kerk (interieur naar het oosten), aquarel, 1865, (Gemeentearchief Haarlem)

talrijke archiefstukken, die op hem betrekking hebben, wordt hij niet alleen aangeduid als 'mr. schilder' of 'constschilder', maar ook als 'constmeester', 'constwerker', 'architect', en 'boumeester'.⁴⁸ Dat hij sinds 1677 regelmatig als architect wordt genoemd, wijst erop dat hij als zodanig bekend stond of zo beschouwd wilde worden. Bovendien kan dit erop duiden, dat zijn bouwkundige werkzaamheden vooral vanaf de 70er jaren toenamen. Het al genoemde ontwerp voor een waterbasin in Amsterdam uit 1687 past in dit kader en is tot dusver het enige voorbeeld van De Brays werk als 'boumeester'.

Hiermee stond Jan de Bray in een humanistische traditie van schilders-architecten, die vooral in Haarlem duidelijke sporen heeft nagelaten met als belangrijkste exponenten Jacob van Campen, Pieter Post en Salomon de Bray. De combinatie schilder-architect verleende de kunstenaar een grotere status, die paste in het 17de-eeuwse ideaal van de 'pictor doctus', de geleerde schilder.⁴⁹ Binnen de familie De Bray kreeg deze traditie ook zijn beslag: Salomon leidde zijn zoon Jan op in dit dubbele beroep, terwijl Jan in zijn testament van 1683 bepaalde, dat 'verder alle dinghen van schilderijen, printen (...) niet en sullen moogen vercoopen, maer voor sijn voorn. soon bewaeren ende hem soot moogelijck is int schilderen ende perspectijven en boukunst te laten onderwijzen'.⁵⁰ Dat Jan de Bray ook als architect bekend stond, plaatst zijn betrokkenheid bij de bouw van de Doopsgezinde kerk, die blijkt uit het gesigneerde preekstoelontwerp (afb. 12), in een

Afb. 21. C. van Noorde, Doopsgezinde kerk (interieur naar het westen), gewassen pentekening, 1773 (Gemeentearchief Haarlem)

ander licht. Daardoor mogen we hem niet bij voorbaat uitsluiten als architect van de kerk.

Het gebruik van de Haarlemse voet in het maatsysteem van de kerk duidt erop, dat het gebouw door een architect uit Haarlem werd ontworpen. Doorgaans bepaalde de architect de te hanteren voetmaat. Dat blijkt duidelijk uit de bouw van de kerk in Oudshoorn in 1663, waarvoor, gezien haar ligging, het gebruik van de Rijnlandse voetmaat te verwachten is. De kerk werd echter in Amsterdamse voeten gebouwd, omdat de architect Daniël Stalpaert uit Amsterdam afkomstig was.⁵¹ Voor de Haarlemse architect van de Doopsgezinde kerk komt De Bray in ieder geval in aanmerking: namen van andere in Haarlem werkzame architecten uit de periode 1673-83, behalve de stadsarchitect Erasmus den Otter, zijn vooralsnog niet bekend.⁵² De kwaliteit van de architectuur van het gebouw sluit waarschijnlijk de groep anonieme Haarlemse metselaars en timmerlieden uit.

Er is nog weinig bekend over de rol van de architect in de

17de eeuw bij de inrichting van een door hem ontworpen kerk. Voor Pieter Post werd vastgesteld, dat hij blijkens de rekeningen verantwoordelijk was voor de inrichting van de door hem ontworpen kerken in Woubrugge, Hazerswoude en Moerkapelle. Bovendien leverde Post het niet uitgevoerde ontwerp voor de kerk en inrichting van Dinteloord.⁵³ In Amsterdam ontwierp Dortsman een preekstoel, doophek en kroon voor de Lutherse kerk van zijn hand.⁵⁴ In omgekeerde analogie met deze voorbeelden, mag worden verondersteld, dat Jan de Bray als ontwerper van de preekstoel ook verantwoordelijk was voor het ontwerp van de kerk zelf.

Een derde argument om het ontwerp van de kerk op naam van Jan de Bray te stellen geven de ontwerptekeningen zelf. Eerder is vastgesteld, dat het merendeel van de tekeningen door één hand gemaakt kan zijn. Vanwege de signatuur van De Bray op het preekstoelontwerp mag dan niet worden uitgesloten dat ook de andere ontwerpen van zijn hand zijn; hij komt in dat geval eveneens in aanmerking als architect van de kerk.

Dat Jan de Bray een betrekking onderhield met leden van de Doopsgezinde gemeente is in één geval gedocumenteerd. In 1663 schilderde hij namelijk het dubbelportret van Abraham Casteleijn en zijn echtgenote Margaretha van Bancken.⁵⁵ Casteleijn was stadsdrukker en uitgever in Haarlem en bekend vanwege zijn uitgave van de *Oprechte Haarlemse Courant*. Bovendien was Casteleijn een meelevend en invloedrijk lid van de Doopsgezinde kerk.⁵⁶ Als veelgevraagd portretschilder lijdt het weinig twijfel, dat De Bray ook andere Doopsgezinde stadsgenoten zal hebben geschilderd. Het is denkbaar, dat een dergelijke Doopsgezinde relatie van de schilder-architect hem heeft voorgedragen naar aanleiding van de oproep aan de gemeenteleden in 1674, 'dat een yder ondertusschen sal gelieven bedacht te sijn op de manieren en wijze hoe men best en bequaemst sal bouwen'.⁵⁷

De plaats van de kerk in de architectuurtraditie

De ontwikkeling van de protestantse schuilerkerken in Nederland is door een aantal auteurs beknopt geschetst, waarbij vooral de Amsterdamse ontwikkeling centraal staat.⁵⁸ Globaal onderscheidt men drie typen, namelijk galerijkerken, zaalkerken en zolderkerken.⁵⁹ Onduidelijkheid bestaat over de oorsprong van het belangrijkste type, de galerijkerk. Als voorbeelden worden steeds een prent van Vredeman de Vries uit 1606 genoemd, de *Ionica super Dorica*, en de protestantse kerk in Charenton bij Parijs van Salomon de Brosse (1623). De prent schijnt, vanwege zijn Nederlandse origine, de meest voor de hand liggende bron. Voor de invloed van Charenton pleit echter de ontstaanstijd, die onmiddellijk voorafgaat aan de verhoogde activiteit in de Nederlandse schuilerkerkenbouw. Overigens gaan de meeste auteurs voorbij aan het feit, dat de galerijkerk zijn ontstaan evenzeer te danken heeft aan het optimaal benutten van de beperkte ruimte, die aanvankelijk beschikbaar was. Al vóór de bouw van de eerste grote galerijkerk in 1629 – de Remonstrantse kerk in Amsterdam – bestonden er kleine galerijkerken in woon- en pakhuizen.

De geschiedenis van de Doopsgezinde kerkbouw loopt parallel aan deze ontwikkeling. De vroegst bekende 'vermaningen' in Amsterdam waren aan drie zijden voorzien van galerijen: Het Lam (1608, verbouwd 1639), De Toren (1634-1638), en De Zon (1664, verbouwd 1683). Bij deze gebouwen werden de galerijen gesteund door zuilen van de Toscaans-Dorische orde in superpositie, overeenkomstig de soberheidsprincipes van de Doopsgezinden. Net als bij de meeste andere protestantse schuilerkerken was de opbouw axiaal met een centraal tongewelf en vlakke plafonds boven de galerijen. Een uitzondering vormt Het Lam, waar de galerijen haaks op de lengteas zijn gerangschikt. Deze variant resulteerde in grotere centralisatie. Bij al deze kerken ligt het accent uiteraard op de inwendige architectuur, vanwege de verborgen ligging en het gebruik van bestaande panden.

De nieuwbouwplannen voor de Haarlemse Doopsgezinde kerk werden aanvankelijk ook vanuit deze galerijkerk-tradi-

tie ontwikkeld, zoals blijkt uit het vroegste ontwerp. De gerealiseerde kerk is echter geheel anders van vorm: de galerijen ontbreken, het axiale karakter is versluierd en het interieur is ondergeschikt gemaakt aan de orde-architectuur. Traditioneel zijn slechts de toepassing van de sobere Dorische orde en de combinatie van het tongewelf met flankerende vlakke plafonds. Daarmee is het gebouw waarschijnlijk de eerste Doopsgezinde kerk in ons land, die – ondanks zijn besloten ligging – nadrukkelijk heeft gebroken met de traditionele gedaante van de schuilerkerk.

Deze breuk met de schuilerkerkbouw-traditie impliceerde in dit geval een aansluiting bij de gevestigde protestantse kerk-architectuur. In hoeverre deze keuze de wensen van de opdrachtgevers weerspiegelt is onduidelijk. Probeerden zij zich bewust los te maken van het traditionele kerkttype, of werden ze daarin juist geleid door de architect?

Zowel de serie ontwerpen als de gerealiseerde kerk bewijzen, dat de architect vooral geïntrigeerd werd door het probleem van centralisatie binnen het gegeven rechthoekig perceel. Daarmee werkte hij geheel in de geest van zijn tijd, want binnen de 17de-eeuwse protestantse kerkbouw vormde het streven naar een gecentreerd grondplan het voornaamste uitgangspunt. De ruimtelijke ontwikkeling van de protestantse kerken leidde tot een drietal hoofdvormen, die gedurende de hele eeuw in zwang bleven. De kruisvorm werd door De Keyser geïntroduceerd in de Amsterdamse Noorderkerk (1620-1623), met als variant het in een vierkant geplaatst kruis: Van Campens Nieuwe kerk uit 1649 is hiervan het belangrijkste voorbeeld. Het tweede type is de ronde of veelhoekige vorm, die ondermeer gevonden wordt in de Leidse Marekerk (1639-1649), de Oostkerk in Middelburg (1647-1667) en de Nieuwe Lutherse kerk in Amsterdam (1668-1671). Bovendien zijn interessante, onuitgevoerde ontwerpen van dit type bekend van de hand van Symon Bosboom, Hendrick Danckertz en Adriaan Dortsman.⁶⁰ Het derde type is de axiale grondvorm met dwarsarmen, waarvan de Nieuwe kerk in Den Haag (1649-1656) en de kerken van Woubrugge (1652-53) en Bennebroek (1679-1682) voorbeelden zijn.

De Haarlemse Doopsgezinde kerk moet beschouwd worden als een axiale variant van het eerste hoofdtype. Een kenmerk van dit type is het accentueren van het ingeschreven kruis door middel van zuilen of pilaren, terwijl dit ook tot uiting komt in de combinatie van tongewelven met vlakke plafonds. In directe navolging van de Haarlemse Nieuwe kerk is dit kenmerk te vinden in 's-Gravenland (1657-1658), Oudshoorn (1663-1665) en in de Oosterkerk in Amsterdam (1669-1671). Tegelijkertijd vond deze vorm in Engeland navolging in het werk van Wren.⁶¹ De oorsprong van een dergelijke ruimtegeleding met vier zuilen is Vitruvius' *cavum tetrastylum*, als oplossing voor de constructie van het dak rondom een atrium.⁶² Via Palladio herleefde deze klassieke vorm in de 17de eeuw.⁶³

In de Doopsgezinde kerk is de kruisvorm niet in een vierkant, maar in een rechthoekig grondplan gebracht en vormen de vier hoekpilasters de derivaten van Vitruvius' *tetrastylia*. Het ligt daarom voor de hand om in de Nieuwe kerk van Van

Campen de inspiratiebron te zien voor het ontwerp van Doopsgezinde kerk.⁶⁴ Ook mag in dit verband enige invloed van Dortsman's kerk in het nabij Haarlem gelegen Bennebroek niet worden uitgesloten. Hier is namelijk in het interieur door middel van vier, vrij voor de wand geplaatste zuilen ook gestreefd naar een zekere mate van centralisatie in het overigens axiale gebouw. De kerk van Bennebroek werd in 1682 voltooid en was dus zeer actueel.⁶⁵

De Doopsgezinde kerk heeft met de Haarlemse Nieuwe kerk ook andere aspecten gemeen, die de afhankelijkheid van Van Campen's gebouw bevestigen. Zo zijn bij beide gebouwen de halfronde ontlastingsbogen boven de ramen en nissen in een iets lichtere steensoort gemetseld, ter verlevendiging van het muurwerk. Inwendig valt vooral de gelijksoortige geleiding van de vlakke plafonds in de twee gebouwen op. Die overeenkomst moet oorspronkelijk groter geweest zijn, toen de Doopsgezinde kerk nog een contrasterende kleurafwerking bezat. Bovendien is er een verwantschap in de maat van de zuil: zowel de Ionische orde van Van Campen als de Dorica in de Doopsgezinde kerk gaan uit van dezelfde moduul van 3 Haarlemse voeten.

Een novum in de 17de-eeuwse Nederlandse kerkarchitectuur is de toepassing van het halfronde venster in de eindgevels. Bij Palladio en Serlio komen dergelijke ramen sporadisch voor in de villa- en kerkarchitectuur als herleving van een Romeinse raamvorm. Door Van Campen werd in een andere vorm het halfronde eindvenster gebruikt in zijn Amsterdamse schouwburg (1637), terwijl Wren het motief één keer verwerkte in de St. Stephen Walbrook uit 1672-1678.⁶⁶ In Haarlem waren de halfronde ramen een fraaie oplossing om de beperkte lichttoevoer aan de oost- en westzijde van de kerk te verruimen.

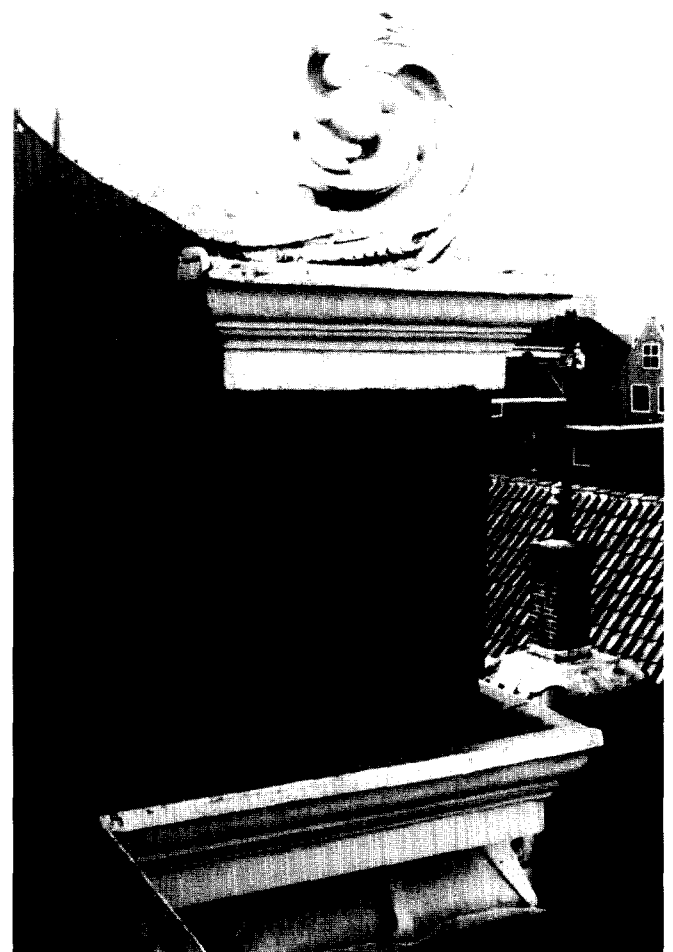
De heldere, classicistische wandindeling van het interieur wekt de verwachting, dat de buitenzijde van de kerk op een overeenkomstige wijze geled is volgens de klassieke ordeprincipes. De besloten ligging van de Doopsgezinde kerk bood de architect echter weinig aanleiding tot het realiseren van een stijlzuiver exterieur. Bovendien was er daardoor – én om redenen van Doopsgezinde soberheid – weinig reden voor uitvoerige decoratie.

De kerk maakt uitwendig inderdaad een ouderwetse, bijna ongeïnspireerde indruk. Dit wordt vooral veroorzaakt door de steunbeevormige lisenen, die niet in het lijstwerk opgenomen zijn. Door de tuitgevel, die in het oorspronkelijke ontwerp van 1674 voorkomt, zou het gebouw verwantschap vertoond hebben met de verouderde architectuur van de Noorderkerk in Amsterdam, de kerk van Coevorden en de Groningse Nieuwe kerk. Bij de uitvoering week de architect echter af van dit ontwerp: hij verving de tuitgevel door een eigentijdser klokgevel, eindigend in gebeeldhouwde bladvoluten (afb. 22).⁶⁷ Nu is de gevelbeëindiging van de kerk verwant aan de gevel van de Evangelische Kirche in Kleef uit 1677, die wordt toegeschreven aan Maurits Post.⁶⁸ Overigens is de gevel ongelukkig gecomponeerd: op de hoeken steunt op het lijstwerk een korte pilaster, waarop de bladvoluut rust,

terwijl de lijst van de topgevels op de hoeken zonder reden gekornist is. Het exterieur blijft in veel opzichten achter bij het zelfbewuste karakter van het interieur. Hierdoor worden de architectonische kwaliteiten van het gebouw, die het bestempelen tot een zeer oorspronkelijke bijdrage aan de Nederlandse kerkbouwkunst van de 17de eeuw, versluierd.

Noten

- * Met dank aan prof. dr. E.R.M. Taverne, die mij op het bestaan van de tekeningen wees en het onderzoek ernaar heeft begeleid en aan ir. E.J. Nusselder voor zijn adviezen en assistentie bij het opmeten van de kerk.
- 1. De Doopsgezinde kerk ontbreekt in de overzichtsliteratuur betreffende de 17de-eeuwse protestantse kerkbouw: M.D. Ozinga, *De protestantsche kerkenbouw in Nederland van Hervorming tot Franschen tijd*. Amsterdam 1929; F.A.J. Vermeulen, *Handboek tot de geschiedenis der Nederlandsche bouwkunst*, III, 's-Gravenhage 1941, 380.

Afb. 22. Doopsgezinde kerk (bladvoluut aan de westgevel), 1683 (foto auteur)

- n. 2: 'Haarlem (1683, in 1757 gewijzigd)'; W. Kuyper, *Dutch Classicist Architecture*, Delft 1980; wel wordt het gebouw genoemd bij E.R.M. Taverne, *In 't land van belofte: in de nieuwe stad, ideaal en werkelijkheid van de stadsuitleg in de Republiek, 1580-1680*, Maarsse 1978, n. 249, en uitvoerig besproken in C.P. Hoekema, *De Doopsgezinde Kerk in de Peuzelaarsteeg*, Haarlem 1983.
2. Dit materiaal wordt bewaard in het Archief der Vereenigde Doopsgezinde Gemeente te Haarlem, in het vervolg afgekort tot Doopsgezinde KerkArchief (DKA). De tekeningen zijn overgedragen aan het Gemeentearchief van Haarlem (verder afgekort als GAH).
  3. Taverne, o.c. (n. 1), 516 (noot 249).
  4. Hoekema, o.c. (n. 1).
  5. GAH, Resolutiën Burgemeesters, inv.nr. 22, 176v.
  6. DKA, inv.nr. 635: huis en erf Peuzelaarsteeg, 25-1-1674; inv.nr. 644: huis in Slagregenspoort, uitkomende in de Frankestraat, februari/ maart 1674; inv.nr. 648: drie huisjes in Slagregenspoort, februari/ maart 1674; inv.nr. 636: huis Peuzelaarsteeg, 13-6-1674; Hoekema, o.c. (n. 1), p. 22: huis Peuzelaarsteeg, 19-5-1674.
  7. DKA, inv.nr. 12: *Dagregister en Resolutieboek no. A, Begint Ao 1674 pmo jan. eyndigt Ao 1689*.
  8. DKA, inv.nr. 12, 11-3-1674.
  9. DKA, inv.nr. 12, 23-12-1674. Onduidelijk is of met dit model een tekening of een maquette wordt bedoeld.
  10. DKA, inv.nr. 12, 7-9-1675: 'dat de bou van een nieu predickhuys nog een Jaer sal blijven uitgesteld'; inv.nr. 12, 30-4-1676: 'om te gaen tot ophaale van teekenen tot de bou vant huys'; inv.nr. 12, 18-5-1676: 'dat met de bouw voor dit mael noch niet voort sal gaen, omdat inde teyckeninge niet soo veel is geteykent dat de dienaren het durven beginnen'.
  11. DKA, inv.nr. 12, 30-4-1682 en 3-5-1682.
  12. DKA, inv.nrs 90-97: inv.nr. 90: rekeningen van Reynier Pietersz, schrijnwerker; inv.nr. 91: rekeningen van diverse houtleveranciers; inv.nr. 92: rekeningen van Willem Bouman, steenhouwer; inv.nr. 93: rekeningen van Roelof van Couwenbergh, smid; inv.nr. 94: rekeningen van Dirk Langevelt en Albert Vergroen, timmerlieden; inv.nr. 95: rekeningen van Isaak Smedinck en Gerard Beeltsnijder, smid; inv.nr. 96: rekeningen van Jacob Charles, loodverkoper en Claas Dircksz van der Riet, houtverkoper; inv.nr. 97: rekeningen van Jacobus van Pomeran, loodgieter en leidekker.
  13. Zie hiervoor Elske Gerritsen, 'De architectuurtekening in de 17de eeuw', in: cat.tent. Amsterdam, Bijbels museum, *Soo vele heerlijke gebouwen. Van Palladio tot Vingboons*, Amsterdam 1997, pp. 40-61.
  14. Ontwerp 2: in diverse tinten gewassen pentekening in zwarte inkt op papier (40x282mm); watermerk: stadswapen Amsterdam; ontwerp 3: in diverse tinten gewassen pentekening in zwarte inkt op papier (323x224mm).
  15. Hoewel de kruisvorm van de kerk niet vergeleken kan worden met de Middeleeuwse kruisvormige kathedralen, heb ik – om ingewikkelde omschrijvingen te voorkomen – in dit artikel toch de termen 'viering' en 'kruisarm' gebruikt.
  16. Minder waarschijnlijk is dat bij de tweede kapvariant de hoofdkap niet moet worden gespiegeld, maar dat aan de 'achterzijde' de lage dwarskap gehandhaafd blijft. Het gevolg hiervan zou zijn, dat het gebouw uitwendig georiënteerd wordt, maar in het interieur een verstoring van het evenwicht ondergaat.
  17. Pentekening in bruine inkt (met in potlood getekend dwarskapje) op papier (297x202mm); watermerk: narrekap.
  18. Pentekening in zwarte inkt op karton (400x550mm).
  19. Kuyper, o.c. (n. 1), 36-38, afb. 72.
  20. De opstandtekening volgt net als de vorige ontwerpen een proportioneersysteem op basis van een modulair stelsel. De totale opstand past exact binnen een vierkant van 60x60 voet, hetgeen kan worden afgeleid uit de maatstok van 80 voet die op de versozijde van het karton is getekend. Binnen een kwadraatstelsel van modulen van 6x6 voet beslaat de te
- construeren opstand een breedte en hoogte van elk 10 M, respectievelijk 60 voet. Aan weerszijden worden de kruisarmen met een breedte van 2 M vrijgehouden. De bovenzijde van het hoofdgestel van de zuilen valt samen met de horizontale middenas van het modulair stelsel. Ook de hartlijnen van de zuilen liggen op de assen van het stelsel. In afwijking met de vorige proportiesystemen is hier het gewelf geconstrueerd uit een cirkel, die de volle breedte van het gebouw overspant. Deze cirkel wordt getrokken uit A. De helling van de 2 kappen volgt uit de lijnen van de nok naar de binnenhoek onderaan, in de kerk. Een bevestiging van dit systeem geven de passerpunten en hulplijnen die de architect zelf in de tekening aanbracht voor de constructie van de ramen.
  21. Een andere indicatie voor de datering geeft de achterzijde van het karton, waarop een aantal namen van Doopsgezinde gemeentelieden is geschreven. Onduidelijk is de betrokkenheid van deze mensen bij de bouw van de kerk. De vermelding van Gerret de Vryes, als 'abram de vryess soon' duidt er waarschijnlijk op dat deze Abram de Vryess reeds overleden is. Abram de Vryes was één van de twee kosters van de verenigde Doopsgezinde Gemeente sinds 1672. Hij overleed echter op 17 januari 1681. Deze sterfdatum geldt derhalve als *terminus post quem* voor het ontwerp.
  22. Afbeelding 8: pentekening in bruine inkt op papier (362x282mm); watermerk: narrekap; afbeelding 9: pentekening in bruine inkt op papier (313x207mm); countermark: IS; afbeelding 10: pentekening in bruine inkt over potlood op papier (189x318mm); watermerk: narrekap.
  23. In de tekening op afb. 8 is de verhouding 4:5 aangegeven door middel van radering van de hartlijnen door zuilen en lisenen.
  24. Vermeulen vermeldt ten onrechte een verbouwing in 1757. Dit jaartal staat namelijk op de toegangspoort in de Grote Houtstraat en heeft betrekking op de bouw ervan en niet op een verbouwing van de kerk, zie Vermeulen, o.c. (n. 1), p. 380 (noot 2).
  25. F. Allan, *Geschiedenis en beschrijving van Haarlem van de vroegste tijden tot op onze dagen*, Haarlem 1883, III, p. 438, waarin de 'standmaet der grote kerk te Haarlem in Haarlemmer voet' wordt berekend als 27.76 cm; In J.M. Verhoeff, *De oude Nederlandse maten en gewichten*, Amsterdam 1983, 32, wordt de Haarlemse voetmaat op 27.8 cm gesteld.
  26. Deze conclusie is het resultaat van opmetingen door de auteur.
  27. De opmeting werd op 12-11-1987 uitgevoerd door de auteur in samenwerking met ir. E.J. Nusselder en heeft alleen betrekking op interieurmaten (met uitzondering van de hoogtematen).
  28. De gemeten waarden van 59 en 78,75 voet wijzen er op, dat de proportie van 60:80 voet niet op de binnenmaten van het gebouw werd gebaseerd. Deze verhouding wordt echter wel gevonden in de hartlijnen van het muurwerk, bij een muurdikte van 1,5 voet. Deze bedraagt circa 44 cm (= circa 1,5 voet). In dat geval moet bij de gemeten lengte en breedte twee maal de halve muurdikte (2x0,75 voet) worden toegevoegd: de verkregen maten zijn dan respectievelijk 60,5 en 80,25 voet. Dit komt feitelijk overeen met de verhouding van 60:80, want de afwijkingen van 0.50 en 0.25 voet zijn verwaarloosbaar.
  29. Hiertoe worden drie elkaar rakende cirkels getrokken met een straal van 2 modulen, waarvan de middelpunten op de lengte-as van het grondplan liggen. Daarnaast wordt een ingeschreven ruit geconstrueerd, waarvan de assen samenvallen met de lengte- en breedte-as van het grondplan. De korte as van de ruit heeft als lengte 6 modulen, de lange as 12 modulen. De vier snijpunten van de ruit met de cirkels markeren de gezochte hoekpunten (ABCD). Met deze hoekpunten is de complete plattegrond van de kerk te tekenen. De ruit komt regelmatig voor in mathematische systemen, zij het binnen de plattegronden. Zie K. Freckmann, *Proportionen in der Architektur*, München 1965.
  30. De hoogte is ontleend aan een opmeting van de dwarsdoorsnede verricht in 1910.
  31. In voetmaten uitgedrukt levert dit overigens geen ronde getallen op: totale hoogte = 48,75 voet, de hoogte tot en met hoofdgestel = 32,5 voet. Deze waarden zijn niet te relateren aan het modulaire stelsel van de plattegrond.

32. E. Forssman, *Säule und Ornament. Studien zum Problem des Manierismus in den nordischen Säulenbüchern und Vortageblättern des 16. und 17. Jahrhunderts*, Stockholm 1956, pp. 256-260 voor een overzicht van de verschillende zuilenordes.
33. DKA, inv.nr. 92, 16-10-1682.
34. Geraadpleegde editie: M.J. Barozzio da Vignola, *Regola delli cinque ordini d'architettura*, Bologna 1736 (ed. princ. 1562), pp. 6, 7. Zie ook Forssman o.c. (n. 32), p. 257.
35. Als de zuilen zonder soubasement maar met volledig hoofdstel waren uitgevoerd, zou de hoogte van de kruisarmen waarschijnlijk te gering zijn. De zuilen met soubasement en compleet hoofdstel veroorzaken echter een te grote gewelfhoogte, en daardoor en te hoog dak, wat in verband met de beperkende voorschriften ten aanzien van schuilkerken niet uitvoerbaar was.
36. De variabele hoogte van de soubasements biedt de mogelijkheid om de proportionering van de ruimte aan te passen. Zie R. Meischke en J.J. Terwen, 'De architectuur van het Trippenhuys', *Het Trippenhuys te Amsterdam*, Amsterdam 1983, p. 185 (noot 84).
37. GAH, Topografische Atlas, inv.nr. 2349K, 130x205 mm, opschrift in 17de-eeuws handschrift: 'Beniste kerk tot Haarlem'. Waarschijnlijk werd de tekening kort na de ingebruikneming in 1683 gemaakt, omdat er nog geen kandelaars en kronen getekend zijn. Opvallend is het basement van de hoekpilaster, dat geheel links onder vrijstaand is getekend om een grotere ruimtewerking te suggereren. Op stilistische gronden kan de tekening aan Jan de Bray worden toegeschreven.
38. De toenmalige predikant ds. Jeronimo de Vries had last van hoogtevrees en verzocht om verlaging van de preekstoel. Gevolg was dat een geheel nieuwe preekstoel geplaatst werd, terwijl de oude kansel geschonken werd aan het Gesticht voor Epileptischen te Heemstede. Uitvoerige naspeuringen hebben echter uitgewezen dat de 17de-eeuwse preekstoel met grote waarschijnlijkheid onder de slopershamer is terechtgekomen. In 1901 moet de preekstoel geplaatst zijn bij de ingebruikname van de Irenekapel in de inrichting 'Meer en Bosch' in Heemstede. Op onbekende datum is de kansel overgeplaatst naar de Bethelkapel behorend tot de inrichting 'Bethesda Sarepta' te Haarlem. De verhuizing van de kansel heeft in ieder geval na 1937 plaats gehad, omdat er op een foto, daterend uit dat jaar, een laat-19de-eeuwse preekstoel staat afgebeeld. Foto's van jongere datum zijn tot op heden nog niet gevonden. De Bethelkapel werd samen met de inrichtingsgebouwen aan het eind van de 60-er jaren gesloopt.
39. Traditioneel waren in de verschillende godsdienstige groeperingen de zitplaatsen voor de vrouwen in het midden, terwijl de mannen plaats namen in de banken langs de muren, zie C.A. van Swigchem, T. Brouwer, W. van Os, *Een huis voor het Woord, het protestantse kerkinterieur in Nederland tot 1900*, 's-Gravenhage 1984, p. 223.
40. GAH, Topografische Atlas, inv.nr. 2346M.
41. Hoekema, o.c. (n. 1), p. 51.
42. GAH, Topografische Atlas, inv.nr. 2347G.
43. DGA, inv.nr. 92, 11-1-1683.
44. J.W. von Moltke, 'Jan de Bray', *Marburger Jahrbuch für Kunstwissenschaft*, 11/12 (1938/9), 421-523; A. van der Marel, 'De kunstschilders De Bray en hun familie', *De Nederlandsche Leeuw*, 81 (1964), kol. 1-26.
45. Cat. tent. Amsterdam, Rijksmuseum, *God en de Goden*, Amsterdam 1981, pp. 30, 183-185 en nrs 61-63.
46. H. Miedema, *De archiefbescheiden van het St. Lukasgilde te Haarlem (1497-1798)*, I-II, Alphen aan de Rijn 1980.
47. W.F.H. Oldewelt, *Amsterdamse archiefvondsten*, Amsterdam 1942, pp. 167-171. Een gesigneerd en gedateerd schetsboek-blad uit 1666 die het Zeemagazijn in Amsterdam tot onderwerp heeft, getuigt eveneens van De Bray's belangstelling voor classicistische bouwkunst (Rijksprentenkabinet Amsterdam, inv. A 3513).
48. GAH, Notariële Archief, inv.nr. 334, f. 58, 18-12-1677; inv.nr. 334, f. 87, 11-2-1678; inv.nr. 334, f. 194, 9-9-1678; inv.nr. 334, f. 208, 27-10-1678; inv. nr. 513, f. 11, 3-2-1683.
49. Taverne, o.c. (n. 1), p. 316; J.A. Emmens, *Rembrandt en de regels van de kunst*, Amsterdam 1979, p. 41.
50. GAH, Notariële Archief, inv.nr. 513, f. 11, 3-2-1683.
51. Projectgroep 'Oudhoornse kerk' van de vakgroep kunstgeschiedenis van de Rijksuniversiteit Leiden, *De kerk te Oudshoorn*, Alphen aan de Rijn 1980, p. 49.
52. Taverne, o.c. (n. 1), p. 384. De identiteit van de onbekende Haarlemse architect, die in 1667 op aandrang van de diakenen een schetsontwerp leverde voor de Lutherse kerk in Amsterdam is nog steeds niet vastgesteld, zie Ozinga, o.c. (noot 1), p. 104.
53. N.A. Zemerling, 'Pieter Post als ontwerper van kerkmeubilair'. *Bouwen in Nederland*, Delft 1985, pp. 527-42. J.J. Terwen & K.A. Ottenheym, *Pieter Post (1608-1669)*, Zutphen 1993, pp. 210-215.
54. Ozinga, o.c. (n. 1), p. 105 (noot 4).
55. Portret van Abraham Casteleijn en Margaretha van Bancken, Rijksmuseum Amsterdam, inv.nr. A 3280, zie H. van Hall, 'Portret van een Blaeu of van Abraham Casteleijn?', *Oud Holland* 73 (1958), pp. 51-54 en E. de Jongh, *Portretten van echt en trouw: huwelijk en gezin in de Nederlandse kunst van de 17de eeuw*, Zwolle 1986, nr. 36 (pp. 181-83).
56. DKA, inv.nr. 12, 1-1-1674.
57. DKA, inv.nr. 12, 11-3-1674.
58. Kuyper 1980, o.c. (n. 1), pp. 34-44; R. Meischke, 'Amsterdamse kerken van de 17de eeuw', *KNOB* 1959, kol. 85-130; Van Swigchem, o.c. (n. 39), pp. 52-53. Ozinga, o.c. (n. 1) en Vermeulen, o.c. (n. 1) besteden weinig aandacht aan de schuilkerken.
59. Meischke 1959, o.c. (n. 58), kol. 89.
60. S. Bosboom, *De vijf colom-orden met derzelver deuren en poorten*, Amsterdam 1821; het achthoekig kerkontwerp van Hendrick Dankertz in de *Architectura Moderna* (1641); diverse centraalontwerpen voor kerken van Adriaan Dortsman in de *Doos van Pandora* en in de collectie van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg te Zeist, zie W. Kuyper, 'Dichtung und Wahrheit in tekeningen van Adriaan Dortsman en Pieter Roman', *KNOB* 1984, afb. 4, 7-19, 21, 22.
61. Kerry Downes, *The architecture of Wren*, Londen 1982, p. 63.
62. Vitruvius, *The ten books on architecture*, New York 1960, pp. 176-177.
63. Andrea Palladio, *The four Books of Architecture*, Londen 1738 (repr. New York 1965), p. 44 (hoofdstuk VIII): 'The following design is off the halls, which were called Tetrastili, because they had four columns. These were made square; and the columns were put to make the breath proportionable to the height, and to make the place above secure'.
64. Verwante plattegronden zijn het Waardkerk-ontwerp te Leiden door Willem van der Helm uit 1663, wanneer men de drie-achtste sluitingen van de dwarsarmen wegdenkt (Cat. tent. Utrecht, Centraal Museum, *Het kleine bouwen*, Utrecht 1983, pp. 65-68) en de middenzaal van het landhuisontwerp van Dortsman in de *Doos van Pandora* (zie Kuyper 1984, o.c. (n. 60), p. 250, afb. 3b), waaruit blijkt dat ook andere Nederlandse architecten zich met dit type plattegrond hebben beziggehouden.
65. M. Verkaik, *Hervormde kerk van Bennebroek, wetenswaardigheden uit verleden en heden 1680-1980*, Bennebroek 1980 en Terwen & Ottenheym, o.c. (n. 53), pp. 212-213. Dat Dortsman niet de architect van de Doopsgezinde kerk is geweest wordt duidelijk uit vergelijking van zijn karakteristieke tekenstijl met de stijl van Haarlemse ontwerptekeningen.
66. Amsterdamse schouwburg, zie Kuyper, o.c. (n. 1), afb. 98; St. Stephen Walbrook, zie Downes, o.c. (n. 61), afb. 44.
67. In de huizenbouw komt de klokgevel voor vanaf circa 1660, ontwikkeld uit de halsgevel met klauwstukken, zie H.J. Zantkuyl, *Bouwen in Amsterdam*, IV, Amsterdam 1984, afl. 41, p. 404 en afl. 42, pp. 415-416.
68. Vermeulen, III, o.c. (n. 1), afb. 904, 421.